

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2002 metai

2

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2002

2

VILNIUS 2004

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2002

2

VILNIUS 2004

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS

Vilniaus universitetas

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS

Lenkijos MA Istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ

Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Edmundas RIMŠA

Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)

Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS

Milersvilio universitetas

Redakcinės kolegijos adresas:

Kražių g. 5, 2001 Vilnius

<http://www.istorija.lt>

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2004

© Straipsnių autoriai, 2004

DARIUS S T A L I Ū N A S

RUSIFIKACIJOS SAMPRATA XIX A. LIETUVOS ISTORIJOJE: ISTORIOGRAFIJA, METODOLOGIJA, FAKTOGRAFIJA

Šio straipsnio objektas susijęs su viena iš daugiausia lietuvių istoriografijoje tyrinėtų temų – Rusijos politika lietuvių atžvilgiu. Pasirinkta problema, žinoma, neapėmia visų temos aspektų. Dėmesys čia sutelkiamas į klausimą, ar tinka tokios politikos apibūdinimui rusifikacijos (rusinimo) terminas¹, kuris lietuvių kalboje reiškia nutautinimą, asimiliaciją². Pirmiausia straipsnyje analizuojama istoriografija, toliau, remiantis aptarta metodologija, pateikiami tyrimo rezultatai.

Istoriografija

Tarpukaryje istorijos vadovėliuose pasitaikydavo teiginių, esą „rusų valdžia“ iš karto po padalijimų siekusi „surusinti Lietuvos žmones“³. „Rusinimas“ kaip

¹ Problema, ar galima Rusijos tautinę politiką Šiaurės Vakarų krašto lenkų atžvilgiu traktuoti kaip rusifikaciją, aptarėme kitame straipsnyje: „Did the Government Seek to Russify Lithuanians and Poles in the Northwest Territory after the Uprising of 1863–64?“, kuris bus publikuotas žurnale „Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History“ 2004 m. Politika baltarusių atžvilgiu analizuota: Д. С т а л ю н а с, Границы в пограничье: белорусы и этнолингвистическая политика Российской империи на Западных окраинах в период Великих Реформ, *Ab Imperio*, 2003, № 1, с. 262–292. Termino *rusifikacija* tinkamumą Rusijos politikos žydų atžvilgiu trumpai aptarėme: Rusijos politika žydų atžvilgiu XIX a.: istoriografinis aspektas, *Lietuvos istorijos metraštis 2001 metai, 1*, 2002, p. 142.

² *Lietuvių kalbos žodynas*, t. XI, Vilnius, 1978, p. 1016–1017; V. V a i t k e v i č i ū t ė, *Tarptautinių žodžių žodynas, L–Ž*, Vilnius, 2000, p. 437.

³ J. G e n i u š a s, *Istorijos vadovėlis pradžios mokyklos V ir VI skyriui*, Kaunas, Marijampolė, 1936, p. 197.

valdžios politikos tikslas istorinėje to meto literatūroje ir netgi ankstesnėje dažniau aptinkamas tik po 1863–1864 m. sukilimo. Kunigas Antanas Alekna, aptardamas Rusijos politiką XVIII a. pabaigoje – XIX a. I pusėje (iki 1863–1864 m. sukilimo), iš esmės tik įvardijo diskriminacines priemones, nepasakydamas, kokių tikslų siekė valdžia. Po 1863–1864 m. sukilimo numalšinimo jis jau nedviprasmiškai rašo apie „rusinimo“ politiką⁴. Būtent taip Michailo Muravjovo (1863–1865) laikotarpį apibūdina kai kurie autoriai⁵. Tiesa, Jonas Matusas manė, kad valdžia iš pradžių siekė lietuvius nuo lenkų atskirti, o tik po to bandyti „rusinti“⁶.

Nors terminas „rusinimas“ nėra eksplikuojamas, tačiau, matyt, nesuklysimė teigdami, jog autoriai šį terminą suprato kaip asimiliaciją. Bent jau skaitytojai taip galėjo manyti, jeigu pats autorius nepateikdavo kokių nors paaiškinimų. Retas mėgino aiškinti „rusinimo“ sampratą. Išimtis buvo Juozas Tumas (Vaižgantas): „Kaip žmogaus esmės negali ūmai pakeisti; keisdamas, jį tik sulaužai; taip ir jo paviršutinės formos negali pakeisti. Juk ir ji, palengva susidarydama, palengva ir tesikeičia. Žmogus ne angis; metų laikui kintant, neišsineria iš savo odos. Tokioms gyvenimo sąlygoms esant, sumanyti lietuvių padaryti rusu, nė nemačiusiam rusiškų rašmenų, ūmai, be mokyklos pakišti, kad jis čia pat jos išmoktų paskaityti, prie jų priprastų ir imtų net savo šventenybe laikyti, kaip laiko lotyniškus jo maldų rašmenis, tegalėjo pareiti į galvą kokiems maniakams, žmonėms dėl ko nors apglušusiems, realiai nepagalvojusiems“⁷. Nors lietuvių literatūros klasikas detalai neanalizavo Rusijos imperijos politikos tikslų Lietuvoje, tačiau jau šis pasvarstymas apie, kaip pasakytų šiuolaikinis tyrinėtojas, individo tautinį tapatumą sudaro prielaidas nešališkai analizuoti imperinę politiką Lietuvoje. Turint galvoje J. Tumo mintis, galima manyti, kad valdininkai, mėgindami lietuvius paversti rusais, siekė visiškai nerealių tikslų.

Įsigilinti į Rusijos valdžios tautinės politikos strategiją tarpukaryje mėgino Paulius Šležas. Esminės jo interpretacijos mintys ir raida verti ypatingo dėmesio. „Tautinį atgimimą“ J. Šležas, kaip ir kiti tyrinėtojai, siejo su liaudimi, kuriai tampant tauta svarbiausia kliūtis buvo lenkų dominavimas. Atsižvelgdamas į tai jis vertino Vilniaus generalgubernatoriaus M. Muravjovo politiką. Laikraštyje „Rytas“ 1929 m. paskelbtame straipsnyje „Muravjovas ir mūsų tautinis atgimimas“ P. Šležas pirmiausia atkreipė dėmesį į tai, jog M. Muravjovo politika buvo nukreipta prieš

⁴ A. A l e k n a, *Lietuvos istorija*, Kaunas, 1918, p. 115–121.

⁵ V. B i r ž i š k a, *Kaip buvo uždrausta ir atkovota lietuvių spauda. Prieinamai atpasakotas draudžiamasis laikas*, Kaunas, 1929, p. 5–6 ir kt.

⁶ J. M a t u s a s, *Apie lotyniškų raidžių draudimą lietuviškiems spaudiniams*, *Atheneum*, t. IV, Kaunas, 1933, p. 19; J. M a t u s a s, *Lietuvių rusinimas per pradžios mokyklas*, Kaunas, 1937, p. 58–59.

⁷ [J. T u m a s], *Lietuvių literatūra rusų raidėmis*, Kaunas, 1924, p. 19.

lenkus. Turint omenyje būtent šį aspektą ir reikia, anot istoriko, vertinti visas Vilniaus generalgubernatoriaus politikos priemonės. Siekdamas užbėgti už akių gali mam sukilimui ateityje, M. Muravjovas, anot P. Šležo, stengėsi sustiprinti valstiečių socialinę ir ekonominę padėtį (straipsnyje šiam aspektui skiriama daugiausia dėmesio). Tos politikos rezultatai nekelia abejonių: „Visa tai rodo, kad Muravjovo politika išėjo mums į naudą: pagerindamas mūsų valstiečių būvį ir sustabdydamas lenkų įtaką, taip uoliai varomą per bažn., mok., ir ponų dvarus, pagreitino mūsų tautinį atgimimą“. Nors straipsnyje taip pat ne kartą vartojamas terminas „rusifikacija“, jis nesiejamas su kultūrine asimiliacija. Netgi kirilicos įvedimas lietuvių raštijoje nėra tapatinamas su lietuvių „rusinimu“: „Muravjovo žygis – „graždonkos“ įvedimas – buvo ne kas kita, kaip logiška jo programos išdava: ko toliau pastatyti lietuvius nuo lenkų ir jų kenksmingos įtakos. Tvirtinti, kad rusiškos raidės būtų mus surusinę – nepamatuota, kaip lygiai būtų nepamatuota tvirtinti, kad lotyniškos raidės mus sulotynins. Lotynų raidės, ačiū Dievui, jau seniai vartojam, o lotynais dar nevirtom. Ne raidėse esmė, bet tų raidžių skelbiamoje dvasioje. Vysk. Valančius ne prieš raidės ėmė kovoti, bet prieš maldaknygėse turinio iškraipymą“⁸.

Vėlesniuose darbuose P. Šležas M. Muravjovo veiklą vertino ne taip vienareikšmiškai. Tiesa, ir vėliau jis tvirtino, jog ta tautinė politika buvo nukreipta prieš lenkus ir turėjusi „vienintelį tikslą – kad panašūs sukilimai krašte nebeprisikartotų“⁹, nepakito ir požiūris į tos politikos naudą valstiečiams, kirilicos įvedimo tikslus, tačiau didesnė reikšmė teikta neigiamiems padariniams: vėlesnė imperinės valdžios politika lietuviškos spaudos tradiciniais rašmenimis atžvilgiu „slėpė mūsų tautos surusinimo pavojų“, ta politika (tai akcentuodavo ir kiti autoriai) objektyviai netgi prisidėjusi prie lietuvių polonizacijos, todėl nebegali M. Muravjovo politikos lietuvių „tautiniam atgimimui“ vertinti tik teigiamai¹⁰. Adolfo Šapokos redaguotoje „Lietuvos istorijoje“ P. Šležas raidyno pakeitimą lietuvių raštijoje vis dar siejo su siekimu „atitraukti lietuvius nuo lenkų ir priartinti prie rusų“¹¹, tačiau jau nebekilo abejonių, kad bendras tos politikos tikslas buvo „rusinimas“¹².

Sovietinė lietuvių istoriografija, ypač pirmaisiais dešimtmečiais po Antrojo pasaulinio karo, buvo patekusi į marksizmo, tiksliau, jo rusiškojo varianto – marksizmo-leninizmo gniaužtus. Savo pėdsaką jie paliko ir Rusijos tautinės politikos vertinimuose.

Lyginant su tarpukario istoriografija pasikeitė imperinės valdžios apibūdinimas. Tai jau ne „rusų valdžia“, bet „caro valdžia“ ar „carizmas“. Be to, tos valdžios

⁸ P. Š l e ž a s, Muravjovas ir mūsų tautinis atgimimas, *Rytas*, 1929, Nr. 239, 240, 241.

⁹ P. Š l e ž a s, *Muravjovo veikimas Lietuvoj 1863–1865*, Kaunas, 1933, p. 11.

¹⁰ Ten pat, p. 38–40.

¹¹ *Lietuvos istorija*, red. A. Šapoka, Kaunas, 1936, p. 487.

¹² Ten pat, p. 474–475, 477, 484, 492.

apibūdinimuose nebelieka tautinių epitetų. Maskvocentriškas marksizmas, kaip žinia, būtent Rusiją laikė pažangiausiu (ar mažų mažiausiai visai neatsiliekančiu nuo Vakarų Europos) istoriniu regionu per visą istoriją. Vadinasi, ir Rusijos – Sovietų Sąjungos valstybiniai interesai sutapo su socialine pažanga. Todėl, nepaisant to, kad Rusija, prijungdama Abiejų Tautų Respublikos žemes, „turėjo reakcinius tikslus“¹³, Lietuvos tapimas Rusijos imperijos sudėtine dalimi pirmuosiuose po Antrojo pasaulinio karo paskelbtuose darbuose vertintas pozityviai: paspartėjo kapitalistinių santykių vystymasis, taip pat buvo sustabdytas „lietuvių nutautinimas“, kurį vykdė „Žečpospolitos lenkiški-lietuviški feodalai ir katalikų dvasininkai“¹⁴. Kartais buvo pateikiami ir konkretūs faktai, kurie turėjo rodyti, jog didesnis asimiliacijos pavojus lietuvių tautai kilo ne iš „caro valdžios“, o iš Lietuvos dvarininkų ir „reakcinių dvasininkų“ (kitais tarant, lenkų). Tokia mintis buvo iliustruojama valdžios pareigūnų ir vietinių bajorų pasiūlymais dėl švietimo reformos iki 1863–1864 m. sukilimo¹⁵. Nenuostabu, jog taip vertinant Lietuvos įjungimą į Rusijos imperijos sudėtį, tautinė politika nebuvo apibūdinama kaip „rusinimas“, „nutautinimas“ ar „asimiliacija“. Paprastai rašyta apie „nacionalinio engimo politiką“¹⁶.

Nuo XX a. 7-ojo dešimtmečio apibendrinančiuose darbuose jau lieka tik viena aplinkybė, leidusi teigiamai vertinti Lietuvos įjungimą į Rusijos imperijos sudėtį – spartesnė ekonominė raida. Nuo 8-ojo dešimtmečio istorijos vadovėliuose paprastai vengiama šio fakto vertinimų ir tiesiog apsiribojama „sausu“ po prijungimo įvykdytų pertvarkymų aprašymu.

Ryšys tarp etnokultūrine prasme pozityvaus (ar negatyvaus) Lietuvos įjungimo į Rusijos imperiją XVIII a. pabaigoje vertinimo ir tautinės politikos apibūdinimo matomas ne tik minėtuose, pagal visus rusiškojo marksizmo kanonus parašytuose veikaluose, bet ir kitų autorių darbuose. Kaip iliustraciją galima pasitelkti mokyklinius vadovėlius. Dar 1957 m. Juozo Jurginio parašytame vadovėlyje nebuvo akcentuojama, jog įjungimas į Rusijos imperiją apsaugojo lietuvius nuo asimiliacijos¹⁷ ir teigta, jog po 1863 m. sukilimo valdžia ėmėsi priemonių „lietuvių tautai surusinti“¹⁸.

¹³ *Lietuvos TSR istorija nuo seniausių laikų iki 1857 metų*, vyr. red. J. Žiugžda, Vilnius, 1958, p. 125.

¹⁴ *Lietuvos TSR istorija*, I dalis: *Nuo seniausių laikų iki 1861 metų*, red. J. Žiugžda, Vilnius, 1953, p. 356–358. 6-ajame dešimtmetyje ta tendencija ryškiai matoma: *Lietuvos TSR istorija*, t. 1: *Nuo seniausių laikų iki 1861 metų*, red. kolegija: K. Jablonskis, J. Jurginis, J. Žiugžda (vyriaus. redaktorius), Vilnius, 1957, p. 384.

¹⁵ *Lietuvos TSR istorija*, t. 2: *Nuo 1861 iki 1917 metų*, red. kolegija: J. Jurginis, V. Merkys, J. Žiugžda (vyriaus. redaktorius), Vilnius, 1963, p. 199–200.

¹⁶ Ten pat, 1963, p. 201 ir kt.

¹⁷ J. J u r g i n i s, *Lietuvos TSR istorija. Vadovėlis vidurinėms mokykloms*, Kaunas, 1957. Šis autorius rašė ir tais pačiais metais išleistas, žymiai platesnės Lietuvos TSR istorijos tomo I dalį, skirtą XIX a., kur greta ekonominės naudos nurodė ir tautinį aspektą. Tačiau tikėtina, kad rašant platesnį istorijos variantą didelės įtakos turėjo žymiai dogmatiškesnis vyriausias redaktorius J. Žiugžda.

¹⁸ Ten pat, p. 73.

Vėlesniuose apibendrinančiuose veikaluose bei moksliniuose straipsniuose ar monografijose paprastai jau rašoma apie „rusinimą“. Rimantas Vėbra, nors ir mato skirtingas Rusijos valdininkų tautinės politikos koncepcijas, pastebi tos politikos kaitą, tačiau nuosekliai savo darbuose teigia, kad „nutautinimas“ (kartais vartojami kiti terminai, pavyzdžiui, rašoma, kad valdžia turėjusi „kolonizatorinius-asimiliacinius siekius“) buvo galutinis valdžios tikslas per visą XIX a.¹⁹ Kai kurie R. Vėbros pastebėjimai parodo, kaip jis suprato „nutautinimą“. Istorikas rašė, jog valdžia siekė visus kitataučius paversti stačiatikiiais ir tai „turėtų būti pirmasis žingsnis nacionalinių mažumų nutautinimo politikoje“²⁰. Toks pastebėjimas tarsi implikuoja šiuolaikinę tautiškumo sampratą, kai religija yra svarbi, bet toli gražu ne svarbiausia tapatumo sudėtinė dalis.

Tiesa, reikia pastebėti, jog net ir po 1863 m. ne visi tyrinėtojai Rusijos tautinę politiką apibūdindavo kaip siekusią surusinti kitataučius, o pirmiausia – lietuvius. Kapitalinių veikalų apie lietuviškos spaudos tradiciniu raidynu draudimą autorius Vytautas Merkys 1978 m. išleistoje knygoje „Nelegalioji lietuvių spauda kapitalizmo laikotarpiu (ligi 1904 m.)“. Politinės jos susikūrimo aplinkybės“ neįvardijo tos politikos nei kaip asimiliacinės, nei kaip rusifikacinės. Čia ji apibūdinama kaip „nacionalinio engimo“ politika²¹.

Po 1988 m. tiek aptariant šią problemą, tiek istoriografijoje apskritai išivyravo pliuralizmas. Todėl istorinėje literatūroje sutinkame ir senųjų tradicijų (būdingų tiek tarpukario, tiek sovietinei istoriografijai) tąsą, ir naujas interpretacijas.

Aiškiausiai ankstesnę Rusijos tautinės politikos kaip asimiliacinės nuo pat Lietuvos įjungimo į imperijos sudėtį pradžios tradiciją tęsia R. Vėbra²². Nors jis atskleidžia skirtingas valdininkų nuostatas tautinės politikos metodų atžvilgiu, tačiau tuos skirtumus laiko viso labo taktiniais nesutarimais. Tiesa, reikia pastebėti, jog 1990 m. išleista jo knyga „Lietuvių visuomenė XIX a. antrojoje pusėje. Socialinės struktūros bruožai“ buvo parašyta dar sovietmečiu, tai patvirtina ir marksizmo klasikų citatos. Taip pat tautinės politikos tikslus vertina ir išeivijos istorikas Pranas Čepėnas²³. Tarsi panašiai tą politiką vertina ir V. Merkys, šiaip vengiantis apiben-

¹⁹ R. Vėbra, *Pravoslavų dvasininkija ir nacionalinė priespauda Lietuvoje XIX a. antrojoje pusėje, Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Istorija*, VIII, 1966, p. 76–95; R. Vėbra, *Lietuvos katalikų dvasininkija ir visuomeninis judėjimas (XIX a. antroji pusė)*, Vilnius, 1968 ir kt. Beje, verta pastebėti, kad R. Vėbra, aptardamas Rusijos tautinę politiką, visiškai nesinaudojo Lietuvos archyvų medžiaga. Tuo pat metu gausiai rėmėsi publikuotais šaltiniais, Rusijos archyvų medžiaga.

²⁰ R. Vėbra, *Lietuvos katalikų dvasininkija...*, p. 41.

²¹ V. Merkys, *Nelegalioji lietuvių spauda kapitalizmo laikotarpiu (ligi 1904 m.)*. Politinės jos susikūrimo aplinkybės, Vilnius, 1978.

²² R. Vėbra, *Lietuvių visuomenė XIX a. antrojoje pusėje. Socialinės struktūros bruožai*, Vilnius, 1990, p. 18.

²³ P. Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, t. 1, Chicago, 1977; t. 2, Chicago, 1986.

drinti, tačiau pateikiamas paaiškinimas rodo, kad autorius šį terminą suprato gana plačiai: „Lietuvos rusifikacija prasidėjo tuoj po krašto prijungimo prie Rusijos imperijos, kai buvo kuriama rusiška administracija, įvedami Rusijos įstatymai ir stiprinama valstybinės stačiatikių religijos ir Stačiatikių bažnyčios įtaka. Tačiau tuo metu lietuvių tautą rusifikacijos priemonės palietė gana nesmarkiai, jos, matyt, nesiekė nė tokio tikslo“²⁴. Tiesa, vėlesniuose darbuose V. Merkio poziciją jau sunikiau atskirti nuo R. Vėbros interpretacijos²⁵.

Tad Lietuvos istoriografijoje neretai sutinkame interpretaciją, kuri visus diskriminacinius Rusijos valdžios žingsnius, ypač susijusius su kalbų vartojimo sferomis, „kitų valstybių“ bažnyčių veiklos reglamentavimu ar varžymu, linkusi sieti su asimiliaciniais tikslais, t. y. siekiu lietuvius ir kitas nedominuojančias etnines grupes paversti rusais etnokultūrine bei konfesine prasme. Tokie imperinės tautinės politikos vertinimai yra susiję su požiūriu į XIX a. Rusijos imperiją kaip į modernių nacionalizmų susidūrimo areną, kitaip tariant, jei ir tiesiai nepasakoma, tai bent jau suponuojama, jog Rusijos imperijos valdžia per visą XIX a. vadovavosi tos ideologijos principais.

Naujų interpretacijų atsiradimas sietinas su Egidijaus Aleksandravičiaus ir Antano Kulakausko tyrimais. Šie istorikai akcentuoja, kad svarbiausias Rusijos valdžios tikslas „pakraščiuose“ buvo užtikrinti kitataučių politinį lojalumą ir socialinį stabilumą, ir tikrai negalima teigti, jog per visą aptariamą laikotarpį valdžia tik ir siekė kitataučius, o pirmiausia – lietuvius, asimiliuoti. Aiškiai pasakoma, jog didžiausiu imperinės valdžios priešų laikyti lenkai ir lenkiškumas. Negalima teigti, kad Nikolajaus I valdymo metu „tautinė politika“ buvo nukreipta prieš lietuvių kalbą, nes ji nelaikyta visuomeniškai reikšminga²⁶. Tiesa, taip pat akcentuojama, jog sistemingai vykdyti „nulenkimo politikos“ Nikolajaus I viešpatavimo metais valdžia taip pat negalėjo, mat trūko lėšų ir žmonių, ir galų gale nebuvo siekiama sunaikinti viešpataujančio luomo – bajorijos²⁷. Rusifikacinė politika aptinkama tik gana trumpą laiką po 1863–1864 m. sukilimo numalšinimo²⁸. To laikotarpio tautinė

²⁴ V. M e r k y s, *Knygnešių laikai*, Vilnius, 1994, p. 9. Panašus vertinimas ir kitoje knygoje: V. M e r k y s, *Motiejus Valančius: tarp katalikiško universalizmo ir tautiškumo*, Vilnius, 1999, p. 49. „Nutauginimas“ kaip Rusijos politikos tikslas fiksuojamas po 1863 m. sukilimo: ten pat, p. 782.

²⁵ V. M e r k y s, Rusų kalba Vilniaus vyskupijos bažnyčiose 1866–1883 m., *Lituanistica*, 2002, Nr. 3(51), p. 33: „Rusijos imperijos subjektas – caras arba imperatorius – rėmėsi dviem pagrindiniais valstybę konsoliduojančiais veiksniais: senuoju viduramžišku sakraliniu, t. y. Stačiatikių Bažnyčia, ir naujųjų laikų nacionalistiniu – rusų tautos hegemonija. <...> XIX a. prievartinis gyventojų vertimas stačiatikiškais ir jų rusifikacija tapo oficialia Romanovų dinastijos vidaus politika“.

²⁶ E. A l e k s a n d r a v i č i u s, A. K u l a k a u s k a s, *Carų valdžioje. XIX amžiaus Lietuva*, Vilnius, 1996, p. 67–68.

²⁷ Ten pat, p. 72.

²⁸ Ten pat, p. 53, 82–83, 92. Šio straipsnio autorius anksčiau taip pat laikėsi panašios pozicijos.

politika buvo nedviprasmiškai vertinama kaip asimiliacinė: „Rusijos valdžia tikėjosi, kad rusiška, rusifikatoriškai kryptinga pradžios mokykla, tenkindama šį poreikį, kartu įtrauks lietuvių valstiečius į rusų civilizacijos orbitą ir pavers, jeigu ir ne tikrais, šimtaprocentiniais, rusais, tai bent jau, kaip šiandien pasakytumėme, rusų etnopolitinės bendrijos organiška dalimi, kuria, pvz., prancūzų nacijoje yra bretonai, olandų nacijoje – fryzai ir t. t.“²⁹ Toji politika netgi įvardijama kaip „totalinis rusinimas“³⁰. Pastebėtina ir tai, jog, pavyzdžiui, A. Kulakauskas, analizuodamas imperijos valdininkų pažiūras, pastebi, jog siekta skirtingo rusifikacijos laipsnio³¹.

Baltarusių, lenkų bei kitų tautų, XIX a. buvusių nedominuojančiomis tautinėmis grupėmis, istorikų požiūris į rusifikaciją yra panašus kaip ankstesnėje lietuvių istoriografijoje. Jie tik tam tikrais laikotarpiais valdžios politikai priskiria asimiliacinius tikslus, netgi lenkų atžvilgiu³². Neseniai išleistoje knygoje, kurioje ryški Vakarų istoriografijos įtaka, Witoldas Rodkiewiczus skiria du Rusijos tautinės politikos modelius: imperinę strategiją (*Imperial strategy*), kuri akcentavo politinę integraciją, nevengė remti silpnesnių tautinių judėjimų kaip atsvaros stipresniesiems ir tikėjo, kad lietuviai, katalikai baltarusiai ir ukrainiečiai vėliau patys asimiliuos, stačiatikybės nelaikė esminiu rusiškumo komponentu, kritikavo agresyvią politiką kitataučių atžvilgiu kaip atstumiančią juos nuo rusų; tuo tarpu biurokratinis nacionalizmas (*Bureaucratic Nationalism*) rusiškumą apibrėžė etninėmis ir konfesinėmis kategorijomis ir siekė kitataučių lingvistinės ir kultūrinės asimiliacijos. 1863–1904 m. dominavo antrasis tautinės politikos modelis³³.

Vakaruose maždaug nuo 8-ojo dešimtmečio dauguma tyrinėtojų sutaria, jog Rusijos imperijoje nebuvo nuoseklios tautinės politikos (todėl neretai šis terminas rašomas kabutėse). Dauguma autorių sutinka, jog pagrindinis valdžios tikslas buvęs ne kultūrinė asimiliacija, bet imperijos integralumo išlaikymas. Tiesa, pripažįstama, jog ta politika kito priklausomai nuo regiono ar tautinės grupės.

²⁹ A. K u l a k a u s k a s, *Kova už valstiečių sielas. Caro valdžia, Lietuvos visuomenė ir pradinis švietimas XIX a. viduryje*, Kaunas, 2000, p. 6. Tiesa, šioje knygoje tokios politikos elementų aptinkama jau po 1830–1831 m. sukilimo.

³⁰ A. K u l a k a u s k a s, Rusifikacinės masinio pradinio švietimo sistemos kūrimo Kauno gubernijoje pradžia (XIX a. 7-asis dešimtmetis), *Praeities baruose. Skiriama akademikui Vytautui Merkiui 70-ies metų jubiliejaus proga*, Vilnius, 1999, p. 211.

³¹ Aleksandro Hilferdingo ir Vasilijaus Kulino pažiūrų interpretacija: A. K u l a k a u s k a s, *Kova už valstiečių sielas...*, p. 115.

³² P. P a s z k i e w i c z, W cieniu tronu i oltarza. Polityka imperialna Rosji i jej aspekty rusyfikacyjnej (fazy i przejawy), *Kultura i polityka. Wpływ polityki rusyfikacyjnej na kulturę zachodnich rubieży imperium Rosyjskiego (1771–1915)*, Warszawa, 1994, s. 15; A. С м а л я н ч у к, [recenzija] Л. Е. Горизонтов, Парадоксы имперской политики: Поляки в России и Русские в Польше, Москва, 1999, *Гістарычны альманах*, 2000, т. 3, с. 149.

³³ W. R o d k i e w i c z, *Russian Nationality Policy in the Western Provinces of the Empire (1863–1905)*, Liublin, 1998, p. 13–16 ir kt.

Edwardas Thadenas skiria tris rusifikacijos sampratas: neplanuotą (kai kitataučiai savo noru perima rusų kultūrą, kalbą, papročius ir t. t.), administracinę (suplanuotas siekimas įvesti pakraščiuose rusiškas institucijas ir įstatymus, o taip pat ir rusų kalbą valdiškose įstaigose ir mokyklose, – tokia politika vyravo Pabaltijo gubernijose ir Suomijoje); kultūrinę (kai valdžia siekia, kad kitataučiai perimtų rusų kultūrą, – tokią politiką mėgino įgyvendinti Aleksandras III)³⁴. Tad šiuo atveju skirtingos strategijos gali koegzistuoti vienu metu. Tuo tarpu Andreas Kappeleris daugiau pabrėžia kaitą: iki 1831 m. dominavo tradicinė politika, paremta kooperacija su naujai prijungtų žemių socialiniu bei politiniu elitu, ir pirmiausia iš naujų pavaldinių reikalavusi politinio lojalumo. Tik nuo 1831 m., o dar labiau nuo 7-ojo dešimtmečio sustiprėjo kultūrinės integracijos politika (tik tokiai politikai jis siūlo taikyti rusifikacijos terminą), tačiau ir ji nebuvo nuosekliai taikoma visoms nedominuojančioms tautinėms grupėms. Daugiausia tokia politika taikyta baltarusiams ir ukrainiečiams, tuo tarpu lenkų asimiliacija nebuvo rimtai svarstoma. A. Kappeleris akcentuoja, jog iki imperijos gyvavimo pabaigos svarbiausias valdžios siekis buvo ne rusifikacija, bet politinio stabilumo užtikrinimas³⁵.

Geoffrey Hoskingas taip pat pastebi tautinės politikos kaitą: numalšinus 1863–1864 m. sukilimą, pradedama įgyvendinti rusifikacinė politika, tačiau šio termino jis nesupranta kaip totalios kultūrinės asimiliacijos: „Rusifikacija buvo iš dalies Nikolajaus I politikos tęsinys: valdymo centralizavimas, regioninių ypatingų teisių naikinimas. Tačiau nauja buvo tai, jog siekta per rusų kalbos įsisavinimą, Rusijos praeities garbinimą, kultūrą ir tradicijas, stačiatikybės priėmimą visoms imperijos tautoms įteigti priklausymo Rusijai jausmą. Tas rusiškumas nebūtinai reiškė, kad turi būti atsisakoma nerusiško tapatumo. Dauguma rusifikacijos praktikų matė rusišką tapatumą ne kaip naikinantį kitokią etniškumą, bet kaip jį apgaubiantį“³⁶.

Theodoras R. Weeksas nepriskiria rusifikacijos kaip pagrindinio tikslo Rusijos tautinei politikai: „Nors imperijos valdžios „tautinė politika“ niekada nesiekė sunaikinti etninių grupių kaip tokių, tačiau ji nenorėjo ir patikėti šioms grupėms (pirmiausia žydams ir lenkams) politinės valdžios“³⁷. Kitur rašoma panašiai: „Imperinė Rusija nesiekė sunaikinti ne rusų kultūrų ir sulieti visų Rusijos gyventojų į viena-lytę masę. Tačiau Rusijos valdininkija vylėsi, kad rusų kultūros patrauklumas pats

³⁴ *Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855–1914*, ed. E. C. Thaden, Princeton, 1981, p. 8–9.

³⁵ A. K a p p e l e r, *Historische Voraussetzungen des Nationalitätenproblems im russischen Vielvölkerreich, Geschichte und Gesellschaft VIII, 2* (1982), S. 159–183; A. K a p p e l e r, *Russland als Vielvölkerreich: Entstehung, Geschichte, Zerfall*, Munich, 1992, S. 203–204, 225–228 ir kt.

³⁶ G. H o s k i n g, *Rußland. Nation und Imperium, 1552–1917*, Berlin, 2000, S. 399.

³⁷ T. R. W e e k s, *Nation and State in Late Imperial Russia. Nationalism and Russification on the Western Frontier 1863–1914*, De Kalb, 1996, p. 17.

savaime patrauks tamsią, neapsišvietusią masę – ar tai būtų lietuviai, ukrainiečiai, ar netgi žydai. Taigi pareigūnams tai buvo natūralus procesas, į kurį palankiai žiūrėjo valstybė. Šia prasme juos ir galima laikyti užsispyrusiais „rusifikatoriais“. Ar šis mentalitetas ir šis procesas gali be išlygų būti pavadintas rusifikacija, sprendžia skaitytojas³⁸. Nors skaitytojui tarsi palikta teisė pačiam įvardyti minėtas pažiūras bei procesus, tačiau autoriaus nuomonė, kaip rodo ir anksčiau pateikta citata, yra gana tvirta. Tiesa, galima susidaryti įspūdį, jog minėtieji teiginiai netaikomi baltarusiams ir ukrainiečiams: „Kai dėl ukrainiečių kultūros slopinimo, tai Peterburgo požiūriu tai vargu ar galėjo būti „rusifikacijos“ atvejis, kadangi Ukrainos gyventojai nediskutuotinai jau buvo rusai“³⁹. Ir straipsniuose, skirtuose Rusijos politikai lietuvių atžvilgiu, T. R. Weeksas, spręsdamas šią problemą, pirmiausia žiūri, ką apie tos politikos tikslus sako patys imperijos valdininkai. Istorikas pastebi, jog paprastai valdininkai kaip tautinės politikos tikslą nurodydavo krašto, bet ne konkrečių tautinių grupių rusifikaciją. Šis teiginys prieštaraudavo mitui apie „nuo seno rusišką kraštą“. Be to, autorius konstatuoja, jog nėra lengva atsakyti į klausimą, ar valdžia siekusi lietuvių rusifikacijos⁴⁰.

Šiuo metu rusifikacijos tema populiari ir Rusijos istoriografijoje. Čia, atrodo, niekas nemano, jog kultūrinė asimiliacija buvo pagrindinis imperijos politikos tikslas kitataučių atžvilgiu. Galima net pastebėti tendenciją, jog siekiama akcentuoti tos politikos nenuoseklumą ar nelogiškumą. Leonidas Gorizontovas rašo apie tos politikos „paradoksus“⁴¹. Kalbant apie rusifikaciją, pirmiausia dėmesys yra sutelkiamas į taip vadinamą tautinį diskursą, t. y. aiškinamasi, kaip buvo suvokiamas tautiškumas, kiek jis buvo svarbus ir t. t. Tai leidžia aiškiai atskirti Rusijos politiką tų nedominuojančių tautinių grupių atžvilgiu, kurios laikytos sudėtinėmis taip vadinamos trinarės rusų tautos dalimis (be pačių rusų, dar baltarusiai ir ukrainiečiai) nuo likusių kitataučių. Pastebima, jog baltarusiškumo ar ukrainietiškumo kaip kategorijų, nesubordinuotų rusiškumui, sureikšminimas buvo traktuojamas kaip vieningo tautinio darinio draskymas. Būtent todėl imperinės tautinės politikos pirmu uždaviniu ir galima laikyti ukrainiečių bei baltarusių kultūrinę asimiliaciją. Be to, šiuolaikinėje Rusijos istoriografijoje, skirtoje šiai temai, akcentuojama, jog reikia tirti ne tik valdžios siekius asimiliuoti ar integruoti, bet ir kitataučių „pasirengimą“

³⁸ Ten pat, p. 69.

³⁹ Ten pat, p. 13.

⁴⁰ T. R. W e e k s, Russification and the Lithuanians, 1863–1905, *Slavic Review* 60, No. 1 (2001), p. 96–114; T. R. W e e k s, Official Russia and Lithuanians, 1863–1905, *Lithuanian Historical Studies*, vol. 5, 2001, p. 68–84.

⁴¹ Л. Е. Г о р и з о н т о в, *Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше*, Москва, 1999.

priimti rusišką kultūrą; atkreipiamas dėmesys į tuos valdžios žingsnius, kurie buvo simboliniai (kultūrinės erdvės rusifikavimas, pasireiškęs, pavyzdžiui, cerkvių ar paminklų statyba) ir t. t.⁴²

Analizuojant skirtingas istoriografines nuostatas galima pastebėti ir kitą tendenciją: istorikai, kurie priklauso kažkada buvusioms nedominuojančioms etninėms grupėms (baltarusiai, lenkai, lietuviai etc.) dažniausiai savo tyrimo objektu pasirenka konkrečių Rusijos valdžios tautinės politikos priemonių analizę, o Rusijos bei Vakarų Europos istoriografijose vis populiariesne tema tampa rusiško tautinio diskurso analizė. Tikėtina, kad tokios skirtingos perspektyvos daugiausia ir nulemia išvadas apie Rusijos tautinės politikos tikslus.

Metodologija

Tokia iš pirmo žvilgsnio paprasta problema istoriografijoje vertinama nevienareikšmiškai. Kokie moksliniai principai galėtų padėti ją išspręsti?

Kaip ir bet koku kitu atveju istorikams belieka vadovautis istorizmo principu, tai yra analizuoti reiškinius remiantis to meto kategorijomis, sąvokomis, pasaulėžiūra ir jokiū būdu neperkeliant dabarties sampratų ar vertinimų į praeitį. Kad tokia teorinė nuostata privaloma, turbūt nesiginčys nė vienas tyrinėtojas, tačiau tyrimų praktikoje ji kartais primirštama.

Be jokios abejonės, reikia analizuoti, kaip valdžia formulavo tautinės politikos tikslus, kitaip tariant, ar ji pati viešuose ar slaptuose dokumentuose yra nurodžiusi tos politikos tikslu buvus kultūrinę kitataučių asimiliaciją. Toks metodas, kurį dažniausiai naudoja jau minėtas JAV istorikas T. R. Weeksas, be jokios abejonės, yra vaisingas, tačiau tik tuomet, kai jis yra sudėtinė didesnio tyrimo dalis. Mat kartais valdžiai tiesiog būdavo nepatogu savo politiką įvardyti kaip rusifikacinę. Štai 1862 m. Aleksandras II buvo linkęs kalbėti apie bajorijos bei miestiečių, bet ne valstiečių, t. y. baltarusių ir ukrainiečių, „rusifikaciją“⁴³.

Vadovaujantis istorizmo principu, reikėtų išsiaiškinti, kaip to meto Rusijos valdininkai suprato tautiškumą, kurie kolektyvinio tapatumo veiksniai buvo svarbiausi, kaip, jų manymu, buvo galima pakeisti individo tautinį tapatumą. Būtina atkreipti dėmesį ne tik į deklaratyvaus pobūdžio valdžios atstovų pareiškimus, bet ir į po-

⁴² М. Д о л б и л о в, Культурная идиома возрождения России как фактор имперской политики в Северо-Западном крае в 1863–1865 гг., *Ab Imperio*, 1–2. 2001, с. 227–268; А. И. М и л л е р, „Украинский вопрос“ в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века), Санкт-Петербург, 2000; А. И. М и л л е р, Русификации: классифицировать и понять, *Ab Imperio*, 2. 2002, с. 133–148.

⁴³ А. И. М и л л е р, „Украинский вопрос“..., с. 141.

litinę praktiką. Taip analizuojant šią problemą galima išvengti paviršutiniškumo ar supaprastinimo. Be to, reikia išsiaiškinti, ar įvairioms socialinėms grupėms buvo taikomi skirtingi tautiškumo kriterijai.

Aptarus kaip buvo formuluojami tautinės politikos tikslai bei išsiaiškinus tautiškumo sampratą rusiškame oficialiajame ir viešajame diskursuose, kyla klausimas, ar valdžios vykdytos diskriminacinės priemonės pagal šias sampratas turėjo atvesti prie kultūrinės asimiliacijos?

Analizuojant tautinės politikos tikslus reikėtų nesusipainioti šio objekto su kitomis problemomis, pavyzdžiui, tos politikos pasekmėmis. Juk jos dažnai būdavo visai ne tokios, kokių tikėjosi iniciatoriai.

Faktografija

Šiame tyrime didžiausias dėmesys skiriamas laikotarpiui nuo 1863 iki 1868 m. Toks preciziškas datų parinkimas, žinoma, yra neatsitiktinis. 1863 m. į Vilnių, Šiaurės Vakarų krašto administracinį centrą, atvyko M. Muravjovas, kuris turėjo numalšinti sukilimą. Paprastai istorinėje literatūroje su jo atvykimu siejama intensyviausia diskriminacinė politika. Tuo tarpu 1868 m. generalgubernatoriumi paskirtas Aleksandras Potapovas istorinėje literatūroje pristatomas kaip rusų valdininkas, atsisakęs M. Muravjovo politikos principų⁴⁴. Iš tiesų nekyla abejonų, kad A. Potapovas koregavo daugelį po sukilimo įvestų diskriminacinių suvaržymų ir gana aiškiai deklaravo, jog gyventojų rusifikacija (kultūrinė asimiliacija) neturi būti Rusijos politikos tikslas Šiaurės Vakarų krašte: „Tvirtai nusprendus vyriausybės pradėto žygio Šiaurės Vakarų krašte tikslu [laikyti] krašto „išlenkinimą“ (raspoliačenie) ir atsisakius jo „surusinimo“ (obrusenie) bent jau tose jo srityse, kur tarp vietinių gyventojų vyrauja koks nors savarankiškas etninis pradai, kurio atgimimas savarankiškam vystymuisi ir turi būti visų mūsų rūpesčių ir pastangų objektas“⁴⁵.

Pirmiausia būtina pabrėžti, jog didžiausia ir esminė Rusijos valdžios problema Šiaurės Vakarų krašte buvo „lenkų klausimas“⁴⁶. Todėl reikia nepamiršti šios aplinkybės vertinant konkrečias tautinės politikos priemones.

⁴⁴ E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Carų valdžioje...*, p. 90.

⁴⁵ 1870, Vilniaus generalgubernatoriaus nuolankiausias pranešimas carui, *Lietuvos valstybės istorijos archyvas* (toliau – LVIA), f. 378, ap. 216, b. 328, l. 106.

⁴⁶ Tokį teiginį labai gerai iliustruoja Vilniaus generalgubernatoriaus M. Muravjovo etnopolitinės programos analizė: Д. Стелюнас, Этнополитическая ситуация Северо-Западного края в оценке М. Н. Муравьева (1863–1865), *Балтийский архив. Русская культура в Прибалтике*, VII, Вильнюс, 2002, с. 250–271.

Tiriant kaip Rusijos tautinės politikos tikslus šiame regione formulavo caro valdžios pareigūnai, reikia sutikti su T. R. Weekso pastebėjimu, jog dažniausiai rusų valdininkai kalbėdavo ne apie konkrečios nedominuojančios etninės grupės, bet apie „krašto rusifikavimą“⁴⁷. Toks terminų vartojimas tarsi sakytų, kad rusų valdininkai negalvojo apie atskirų etninių grupių asimiliaciją. Iš tiesų nesunkiai galima rasti faktų, kurie rodo, kad bent jau dalis valdininkų nelaikė kultūrinės asimiliacijos Rusijos tautinės politikos tikslu. Štai 1865 m. jau minėtas A. Potapovas, kuris tuo metu buvo Vilniaus generalgubernatoriaus padėjėjas, pasiūlė žemaitiškas Kauno gubernijos apskritis (Telšių, Šiaulių bei Raseinių) prijungti prie Kuršo gubernijos ir taip suskaldyti lietuvius⁴⁸. Akivaizdu, kad tokiu būdu bent jau dalies lietuvių tikrai neketinta rusifikuoti. Įdomiausia, jog centrinė valdžia šio projekto iš karto neatmetė. Vadinas, jis nebuvo labai ereziškas.

Be to, konfidencialiame susirašinėjime ir patys vietiniai valdininkai netryško optimizmu. Štai Kauno gubernijos mokyklų inspektorius Nikolajus Novikovas pripažino: „J. F. Samarinas su manimi visiškai sutiko, kad jau išnaudota viskas, ką mes galėjome gauti rusų reikalui (russkoe delo) po lenkų maišto; mums ir ne tik mūsų, bet ir būsimai kartai greičiausiai nepavyks pastumti pirmyn rusų reikalo“⁴⁹.

Tačiau koncentruoti dėmesį tik į oficialiąją terminologiją gali būti apgaulinga. Mat Rusijos politinis ir intelektualinis elitas šiuo atveju priešpriešino savo elgseną vakariniuose pakraščiuose ankstesnei lenkų politikai, kuriai buvo nuolat prikišamas siekimas „polonizuoti“ kitataučius. Buvo akcentuojama, kad Rusijos politika, skirtingai nuo lenkiškosios, yra „teisinga“ ir ja tesiekiami istorinio teisingumo. Dažnai teigta, jog tikslas yra „atkurti rusų tautybės (narodnost') ir stačiatikiybės teises“. Todėl buvo nepatogu vartoti terminiją, kuria apibūdinama priešų – lenkų – elgsena.

Be to, pasitaikydavo ir tokių pasakymų, kuriuos gal su tam tikromis išlygomis galima apibūdinti kaip asimiliacinius. Kai kurie vietinės valdžios pareigūnai bei Stačiatikių Bažnyčios hierarchai tiesiai šviesiai nurodydavo, kad liaudies ar konkrečios, mes pasakytume, nedominuojančios etninės grupės „rusifikacija“ (obrusenie) buvo valdžios politikos tikslas⁵⁰. Įvairių pareigūnų pasisakymuose vartoti tokie

⁴⁷ T. R. W e e k s, *Official Russia...*, p. 69; T. R. W e e k s, *Russification and the Lithuanians...*, p. 97.

⁴⁸ Plačiau apie tai: D. S t a l i ū n a s, *Kaip bandyta keisti Kauno gubernijos ribas (Slapti Rusijos valdžios projektai), Darbai ir dienos*, 28, 2001, p. 67–84.

⁴⁹ Mokyklų inspektorius N. N. Novikovo 1867 m. spalio 9 d. raštas Vilniaus švietimo apygardos globėjui (toliau – VŠA), *Русское дело в Северо западном крае*, Санкт Петербург, 1908, c. 289.

⁵⁰ Vilniaus švietimo apygardos globėjo 1868 m. spalio 14 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui, *LVIA*, f. 567, ap. 21, b. 82, l. 13; Lietuvos stačiatikių vyskupo Josifo 1866 m. vasario 1 d. raštas oberprokurorui, ten pat, f. 378, BS, 1864, b. 1360, l. 100; Lietuvos stačiatikių vyskupo Makarijaus 1869 m. vasario 7 d. raštas oberprokurorui, *Rusijos valstybinis istorijos archyvas* (toliau – *RVIA*), f. 797, ap. 39. b. 5, l. 19–20.

pasakymai kaip „visiška rusifikacija“ (polnoe obrusenie), „galutinė rusifikacija“ (okončatelnoe obrusenie) ar teigta, jog valdžios politika turi atvesti prie „visiškos ir negrįžtamos vakarinių gubernijų rusifikacijos ir visiško jų susiliejinimo su stačiatikių rusų tauta (narod) ir valstybe“⁵¹.

Vadinasi, būtina išsiaiškinti termino „rusifikacija“ prasmės to meto rusiškame oficialiajame diskurse. Pirmas svarbus pastebėjimas – tautiškumas nelaikytas įgimtu dalyku: „Jeigu pasakymas, kad bet kuris lenkų kilmės naujagimis kartu su motinos pienu perima ir neapykantą rusų vyriausybei ir rusų nacijai gali būti pavadintas [tuščia] fraze, tai kitas – kad tas pats vaikas ne vėliau kaip sulaukęs dešimties metų jau yra gerai susipažinęs su žinomu lenkišku katekizmu ir yra pasirengęs tapti prisiekusiu viso, kas rusiška priešu – patirtimi įrodyta teisybė“⁵².

Antra, terminas „rusifikacija“ buvo vartojamas įvairiomis prasmėmis. Diskusijos šia tema vyko ne tik Maskvoje ir Peterburge, bet ir Šiaurės Vakarų krašte. Pavyzdžiui, daug vietos minėtam klausimui savo puslapiuose, ypač 1866 m., skyrė vietinis oficialus laikraštis „Vilenskij vestnik“. Dalis rusų valdininkų ir įtakingų publicistų terminą „obruset“ suprato kaip visišką kultūrinę asimiliaciją, t. y. kaip procesą, kuris baigsis tuo, jog kitataučiai kalbės rusiškai, išpažins stačiatikybę ir laikys save rusų etnokultūrinės tautos dalimi. Tuo tarpu kita dalis suvokė tokių planų nerealumą ir taip pat agitavo už „obrusenie“, tačiau suprasdami šį terminą kaip kultūrinę, pirmiausia – kalbinę, asimiliaciją, kuri neapims tikėjimo sferos⁵³. Tokios nuostatos sutinkamos ne tik spaudoje, bet ir valdininkų raštuose⁵⁴. Žinoma, dauguma tikėjosi, kad kažkada neapibrėžtoje ateityje visi taps stačiatikiais, t. y. tikrais rusais.

Ir trečia svarbi pastaba: kadangi įvairių socialinių sluoksnių tautiškumas rusiškame oficialiajame diskurse buvo apibrėžiamas skirtingai, tai ir jų asimiliacijos galimybės bei pats proceso supratimas skyrėsi.

Kokie kolektyvinio tapatumo elementai, rusų politinio ir intelektualinio elito požiūriu, formavo valstiečių tautiškumą? Pirmiausia galima pastebėti, jog neretai valstiečių (liaudies) tautinė savimonė vertinta kaip labai silpna. Tokį vertinimą gerai iliustruoja palyginimas su vaiku: „Liaudis (narod) nemokšiškume kaip vaikas iš vystyklų, neturinti dar jokio protingo suvokimo, išties rankas į pirmąjį, kas jai

⁵¹ Raštas apie Revizinės komisijos veiklą, 1866 m., *LVIA*, f. 378, BS, 1867, b. 1372, l. 46; 1866 m. Mogiliavo gubernatoriaus ataskaita, *LVIA*, f. 378, ap. 121, b. 912, l. 65; VŠA globėjo 1867 m. balandžio 2 d. raštas liaudies švietimo ministro pavaduotojui, *Русское дело...*, c. 271.

⁵² Vilniaus švietimo apygardos globėjo padėjėjo 1865 m. kovo 15 d. pranešimo kopija, *LVIA*, f. 567, ap. 3, b. 1372, l. 11.

⁵³ Вильна, 15-го декабря, *Виленский вестник*, 1867, № 265 ir kitur.

⁵⁴ Vidaus reikalų ministro 1870 m. kovo 14 d. konfidencialus raštas Vilniaus generalgubernatoriui, *LVIA*, 378, BS, 1869, b. 714, l. 61.

suteiks tėvišką rūpestį, ir ta kalba, kuria su ja kalbės besirūpinantieji, taps jos gimtąja kalba“⁵⁵.

Lietuvių (ir žemaičių), mes pasakytume, etnokultūrinį atskirumą nuo rytų slavų vietiniai valdininkai, žinoma, pastebėdavo, tačiau paprastai jų kultūrinis potencialas vertintas pesimistiškai. Vilniaus generalgubernatorius Vladimiras Nazimovas (1855–1863) pastebėjo, jog Žemaitijoje raštingumas didesnis nei likusioje taip vadinamų lietuviškų gubernijų dalyje, tačiau lietuviai (ir žemaičiai) dar neturi sukūrę literatūrinės kalbos⁵⁶. Skeptiškai lietuvių kaip aukštos kultūros ateitį 1865 m. vertino ir Vilniaus generalgubernatoriaus padėjėjas A. Potapovas: „Austrija galėjo pasiekti savo tikslus pakeldama rusinų tautybę [nacionalnost] ir literatūrą iki lenkų tautybės ir kultūros lygmens. Šiaurės Vakarų krašte nors ir yra lietuvių-žemaičių tautybė, gana savarankiška, bet neįmanoma jos pakelti iki lenkų, nes ji neturinti nei savo abėcėlės ir juo labiau literatūros“⁵⁷. Kauno gubernijos mokyklų inspektorius N. Novikovas manė „žemaičių“ tarmę esant per skurdžią „mintims raštu reikšti“⁵⁸.

Daugiausia informacijos apie liaudies tautiškumo sampratą oficialiajame bei viešajame rusiškame diskurse randame tautinėje statistikoje, kuri tapo ypač aktuali XIX a. viduryje „lenkų iššūkio“ akivaizdoje.

Kaip žinia, generalinio štabo karininkai 6-ojo dešimtmečio antroje pusėje Vakarų krašte kaip ir kitose imperijos vietovėse rinko statistinę informaciją, taip pat ir apie tautinę gyventojų sudėtį⁵⁹. Nustatant etnines ribas svarbus vaidmuo teko kalbai ar tarmei, tačiau šis kriterijus taip pat buvo papildomas istorinėmis žiniomis, papročių skirtumais, toponimija, pačių autorių stebėjimais⁶⁰. Istorinės dimensijos svarbą iliustruoja ir Kauno gubernijos aprašymas. D. Afanasjevas, atskirdamas žė-

⁵⁵ Vilniaus generalgubernatoriaus 1863 m. vasario 1 d. raštas liaudies švietimo ministrui, *RVIA*, f. 733, ap. 62, b. 1483, l. 51.

⁵⁶ Vilniaus generalgubernatoriaus 1862 m. gegužės 22 d. slapas raštas liaudies švietimo ministrui, ten pat, f. 773, ap. 1, b. 121, l. 4; Vilniaus generalgubernatoriaus 1862 m. birželio 26 d. raštas liaudies švietimo ministrui, ten pat, f. 733, ap. 140, b. 17, l. 50.

⁵⁷ Vilniaus generalgubernatoriaus padėjėjo A. Potapovo 1865 m. gegužės 19 d. parengtas raštas, *Rusijos federacijos valstybinis archyvas* (toliau – *RFVA*), f. 109, Slaptasis archyvas, ap. 2, b. 758 a., l. 1. 9.

⁵⁸ V. M e r k y s, *Knygnešių laikai*, p. 82.

⁵⁹ Norint suprasti, kaip imperijos valdininkai suvokdavo tautiškumo pakeitimą, turime išsiaiškinti ne tik lietuviškumo, bet ir rusiškumo kriterijus oficialiajame diskurse. Todėl aptarsime ne tik Kauno bei Vilniaus gubernijų, kuriose lietuviai sudarė nemažą dalį gyventojų, statistinius aprašymus, bet atsižvelgsime ir į tautinės statistikos rezultatus kitose gubernijose.

⁶⁰ *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Виленская губерния*, составил генерального штаба капитан А. Корева, Санкт Петербург, 1861, с. V, 287; т. 2: *Гродненская губерния*, составил член Императорского Русского Географического общества, генерального штаба подполковник П. Бобровский, Санкт Петербург, 1863, с. 619–620.

maičius nuo lietuvių, turėjo galvoje ne lingvistinius kriterijus, bet buvusią Žemaitijos kunigaikštystės teritoriją, kurios rytinė siena ėjo Nevėžio upė⁶¹. Kai kurie autoriai dar pabrėžė, jog negalima konfesijos painioti su etnine kilme: „Slavai skyla į dvi šakas: rusus ir lenkus. Vakarų gubernijose visi katalikai save vadina lenkais, rusų vardą suteikdami visiems stačiatikiams. Tačiau tautybių (narodnosti) kilmei [nustatyti] tokia nuomonė neturi jokios reikšmės. Gana keista painioti tikyba su etninių grupių (plemia), įsivavinusių tam tikrą kalbą ir tam tikrus charakterio ypatumus, kilme. Išpažįstantis čia Romos katalikų tikėjimą nežino ir nenori žinoti, kad jo protėviai galėjo būti stačiatikiai“⁶². Tad etninė kilmė yra atributas, kuris individui tenka nuo gimimo ir kurio nedera išsižadėti. Tačiau netgi šios citatos autorius (P. Bobrovskis) priverstas pripažinti, jog etniškumas gali ir nenulemti tautiškumo: „Katalikas, būdamas rusas pagal kilmę, atsiduria visai kitoje aplinkoje; jis tas pats slavas, bet jo širdis nepriklauso Rusijai“⁶³. Dar aiškiau konfesijos svarbą kalbėdamas apie Minsko guberniją akcentavo I. Zelenskis: „Nors tiek katalikai, tiek stačiatikiai, neskaitant menkų išimčių, priklauso tai pačiai vietinei baltarusių, juodrusių ir poleščiukų [Polesian] genčiai (plemia), tačiau religinis klausimas tampa čia opiu, nes jis nulemia kitą, dar svarbesnį klausimą apie tautybes (narodnosti)“⁶⁴. A. Koreva Vilniaus gubernijos aprašyme pastebi, jog dauguma „slavų kilmės gyventojų“, išskyrus „lenkus“, yra stačiatikiai, o lietuviai – katalikai, nors tai ir nėra taisyklė, mat katalikų yra ir tarp slavų⁶⁵.

Nors šie lietuviškų ir baltarusiškų gubernijų aprašymai buvo visą imperiją apimančių statistinių duomenų rinkimo ir publikavimo sudėtinė dalis, tačiau juose ryškūs ir šio krašto politinės padėties atspindžiai. P. Bobrovskis dar rinkdamas medžiagą rašė, jog šio darbo rezultatai turės paneigti lenkų prasimanymus⁶⁶. Dalis autorių pabrėžė, jog jų pateikiama etninė statistika rodo kraštą esant rusišką, o ne lenkišką. Tiesa, vienu atveju svariausias argumentas buvo konfesinė gyventojų sudėtis (stačiatikiai Minsko gubernijoje sudaro daugumą)⁶⁷, o kitu labiau akcentuota etninė kilmė ir kalba (Gardino gubernijoje)⁶⁸. „Konfesinio“ ar „etninio“ rusiškumo pagrindimo pasirinkimas, žinoma, gali būti siejamas su autorių puoselėtu tautiškumo supratimu, tačiau būtina atkreipti dėmesį ir į dar vieną aspektą. Minsko gubernijoje įvairiose to meto statistikose santykis tarp stačiatikių ir katalikų (I. Zelenskio

⁶¹ Ten pat, t. 1: *Ковенская губерния*, сост. Д. Афанасьев, Санкт Петербург, 1861, с. 311.

⁶² Ten pat, t. 2, p. 614.

⁶³ Ten pat.

⁶⁴ Ten pat, t. 3: *Минская губерния*, сост. И. Зеленский, Санкт Петербург, 1864, с. 418.

⁶⁵ Ten pat, t. 1, p. 288, 321.

⁶⁶ P. Bobrovskio 1859 m. gruodžio 9 d. raštas Vlodo dekanui, *LVIA*, f. 605, ap. 8, b. 249, l. 63.

⁶⁷ *Материаль...*, т. 3, с. 418.

⁶⁸ Ten pat, t. 2, p. 619–620.

duomenimis, stačiatikių buvo 698 134, katalikų – 182 764⁶⁹) ir tarp rusų bei lenkų labai nesiskirdavo (nors, žinoma, skaičiuojant pagal etnines grupes rusų pranašumas būdavo akivaizdesnis), tuo tarpu Gardino gubernijoje buvo visai kitokia situacija. Čia, P. Bobrovskio surinktais duomenimis, stačiatikių buvo apie 54%, katalikų – apie 34%, o skaičiuojant pagal etninę kilmę: rusų – apie 78%, lenkų – apie 10%⁷⁰. Tad negalima atmesti versijos, jog siekimas „įrodyti“ rusų dominavimą šiame krašte paskatino P. Bobrovskį sureikšminti ne tradiciškai svarbų etniškumo bei tautiškumo kriterijų – konfesiją, bet prioritetą teikti etninei kilmei.

Vėlesniais metais oficialioje ar pusiau oficialioje statistikoje taip pat nebūta vieningų kriterijų. 1863 m. rudenį informacijos apie tautinę statistiką prireikė centrinei valdžiai. Vilniaus statistikos komitetui valstiečių tautiškumą pirmiausia rodė kalba⁷¹, tuo tarpu Centriniam statistikos komitete buvo pastebėta, jog „etninę kilmę <...> žemutiniuose luomuose užtemdė religiniai skirtumai“⁷².

Tautinėje statistikoje, publikuotoje vadinamojo Sausio sukilimo metu, irgi nebūta vieningų kriterijų. R. Erkertas tautiškumo (rus. – nacional'nost') kriterijumi laikė religiją: „Gubernijose, kur lenkai susimaišė su rusais, niekas taip patikimai ir aiškiai nenurodo ribos tarp šių dviejų tautybių (nacionalnosti) kaip religinis skirtumas; tokiu būdu: beveik be išimčių visi slavai šiose srityse, išpažįstantys Romos-katalikų religiją, turi būti laikomi lenkais, o visi slavai, išpažįstantys graikų-rusų religiją – rusais“⁷³. Netgi tokį tautiškumo traktavimą kritikavusieji, pavyzdžiui, Peterburgo stačiatikių dvasinės akademijos profesorius M. Kojalovičius, neneigė religijos svarbos tautiniam tapatumui, tačiau atkreipė dėmesį į Vakarų krašto specifiką: „Kai dėl paprastos liaudies, kuria ir turi pirmiausia užsiimti etnografija, tai čia vien lotinybė negali būti tautiškumo kriterijumi. Jis per daug artimai susijęs su religija ir per daug izoliuotas nuo lenkų ponijos, kad lotinybė turėtų jam tautinę lenkišką jėgą kaip lenkų ponams“⁷⁴. Šiuo atveju svarbūs buvo ne tiek skaičiai, rodantys lenkų ar rusų santykį, bet su etnopolitika susiję motyvai. Siūlymas neapsiriboti vien religija, žinoma, pirmiausia buvo susijęs su problema, kaip traktuoti bal-

⁶⁹ Ten pat, t. 3, p. 467.

⁷⁰ Ten pat, t. 2, p. 107, 615, 688.

⁷¹ [A. K i k o r], Apie gyventojų skaičių pagal tautybes (narodnost'), LVIA, f. 388, ap. 1, b. 334, l. 15–16; Vilniaus statistikos komiteto raštas Vilniaus katalikų vyskupijos prelatui Bobnevičiui, ten pat, l. 24.

⁷² Komentarai prie statistinių lentelių, Из дел Западного комитета: Свод предложений и выводов, Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург, Русский фонд, 18.241.1.8/1–29, [lapai nenumeruoti].

⁷³ Р. Ф. Э р к е р т, Этнографический атлас Западно Русских губерний и соседних областей, С. Петербург, 1863 [puslapiai nenumeruoti].

⁷⁴ М. К о я л о в и ч, Взгляд г. Эркерта на Западную Россию, Виленский вестник, 1864, № 97.

tarusius katalikus. M. Kojalovičius, nepaisant dalies baltarusių išpažįstamos katalikybės, buvo linkęs laikyti juos „potencialiais rusais“. Viltis, kad jie greitai gali tapti stačiatikiais, net nebuvo labai slepiama: „Kad jūs būtumėte matę, kaip dažnai vakarų rusų lotynų [tikėjimo] valstiečiai kreipiasi į stačiatikių šventikus prašydami atlikti tas ar kitas apeigas, nes čia tikisi rasti didesnę jėgą nei lotyniškose apeigose“⁷⁵.

Tokia R. Erkerto atlaso kritika leidžia nesunkiai suprasti, kodėl kitas, Ritticho parengtas atlasas sulaukė palankesnės rusų spaudos reakcijos⁷⁶. Rittichas detaliau nepaaiškino, kaip buvo nustatomas tautiškumas, tačiau šaltiniai, kuriais jis rėmėsi, rodo vienu svarbesnių tautiškumo kriterijumi buvus kalbą.

Tad tautinėje to meto statistikoje matome tiek konfesijos, tiek kalbos kaip svarbiausių tautiškumo kriterijų sureikšminimą. Be to, reikia nepamiršti, jog tautinė statistika buvo reikalinga ne tik praktiniams, bet ir ideologiniams tikslams, kitaip tariant, ji galėjo atspindėti ne tiek vyraujančią tautiškumo suvokimą, kiek politinius imperatyvus atitinkančią viziją. Etnokultūrinių veiksmų (pirmiausia kalbos) sureikšminimą skatino siekimas baltarusius katalikus laikyti jeigu ne rusais, tai bent jau „potencialiais rusais“, o ne lenkais. Tad nors tautinė statistika tarsi yra dėkingiausias šaltinis, nes pateikia bene daugiausia informacijos apie tautiškumo kriterijus, tačiau jos negalima suabsoliutinti. Būtina pažvelgti ir į kitas visuomeninio gyvenimo sferas, kuriose Rusijos valdininkai būdavo priversti apibrėžti tautiškumo sampratą.

Vykstant diskusijoms dėl rusų kalbos įvedimo pridėtinėse katalikiškose pamaldose, taip pat išryškėjo du požiūriai į tautiškumą lemiančius veiksnius. Šio žingsnio adeptai manė kalbą esant svarbiausiu tautiškumo kriterijumi, tad „lenkų kalba yra galinga vietinės liaudies lenkinimo priemonė“⁷⁷. Tokias nuostatas propagavę valdininkai bei publicistai manė, jog ir katalikas gali būti rusas. Tačiau kita vertus, kai kurie rusų kalbos įvedimo katalikiškose pamaldose adeptai suvokė šią priemonę kaip pirmą žingsnį, kuris turi atvesti prie stačiatikybės įsigalėjimo⁷⁸. Vadinasi, religija buvo sunkiau pakeičiama nei kalba. Tuo pačiu metu tokio žingsnio priešininkai svarbiausiu tautiškumo kriterijumi laikė religiją. Kaip rašė Ivanas Aksakovas, „Mūsų Vakarų gubernijose <...> religija lieka vieninteliu ir beveik neklaidingu

⁷⁵ Ten pat.

⁷⁶ Заметка, по поводу издания Атласа народонаселения западно-Русского края по вероисповеданиям, *Вестник Юго-западной и западной России. Историко-литературный журнал*, декабрь, год второй, том II, Киев, 1864, отд. IV, с. 287–301; Атлас Риттиха (Библиографическая заметка), ten pat, март, год второй, том III, Киев, 1864, отд. IV, с. 314–317; Еще библиографическая заметка об атласе западной России, по вероисповеданиям, ten pat, май, год второй, том IV, Киев, 1864, отд. IV, с. 272–276 ir kitur.

⁷⁷ D. S t a l i ū n a s, Kalba ar konfesija? (Sumanymas įvesti rusų kalbą Vakarų krašto pridėtinėse katalikiškose pamaldose), *Lietuvos istorijos metraštis 1999*, Vilnius, 2000, p. 129.

⁷⁸ Ten pat, p. 129–130.

kokybinio požymiu, kokiai tautai (narodnost) save priskiria žmogus⁷⁹. Tiesa, oponentų priešinimasis rusų kalbos įvedimui sietinas ne tik su tautiškumo samprata, bet ir su tam tikrais pragmatiniais sumetimais, iš kurių reikėtų išskirti baimę, jog katalikiškos idėjos, platinamos rusų kalba, gali patraukti stačiatikius į katalikybę.

Lyginant įvairias to meto oficialiajame bei visuomeniniame diskursuose vartotas tautiškumo sampratas galima pastebėti, jog valdžiai ir jos siekiams pritarusiems visuomenės veikėjams buvo paprasčiau ir patogiau (taip mažintas lenkų skaičius) katalikybę atskirti nuo lenkiškumo, nei pripažinti, kad ir ne stačiatikis gali būti rusas. Nors kartais ir gana aršūs požiūrio, jog stačiatikybė yra būtinas rusiškumo atributas, šalininkai, tokie kaip Vilniaus generalgubernatorius M. Muravjovas („stačiatikybė susijusi su rusų tautiškumo samprata ir, priešingai, katalikas ir lenkas – tas pats“⁸⁰) pakeisdavo tokią nuostatą. M. Muravjovo atveju taip atsitiko su sentiškais, kurie, jo nuomone, „stipriau nei kiti išsaugoja rusų tautiškumą“⁸¹.

Tad valdžiai lietuvių tautiškumą nusakydavo etnokultūriniai kriterijai: kalba ir religija. Katalikų religija darė lietuvius ir žemaičius „potencialiais lenkais“ arba, kitaip tariant, katalikybė buvo aiškiausias jų nepriklausymo rusams požymis. Konfesija buvo svarbi ne tik lietuvių, bet visų kitataučių kolektyviniam tapatumui, nes Rusijos imperijos pavaldiniai privalėjo priklausyti tam tikrai konfesijai. Gimtoji (ar kokia kita) kalba nebuvo nuolat fiksuojama. Be to, konfesijos pakeitimas, bent jau formaliai žiūrint, buvo nesunkiai pastebimas, o kalbos išmokimas, tiesą pasakius, rusų valdininkams automatiškai nereiškė tautinio tapatumo kaitos. Vadinas, lietuvių rusifikacija, valdžios požiūriu, neišvengiamai suponavo ne tik rusų kalbos įsivavinimą, bet ir perėjimą į stačiatikybę.

Išsiaiškinus kaip Rusijos valdžia ir įtakingi publicistai formulavo tautinės politikos tikslus Šiaurės Vakarų krašte ir kaip jie suprato tautiškumą bei rusifikaciją (kultūrinę asimiliaciją), galima pereiti prie konkrečių tos politikos priemonių. Tolesnės analizės tikslas bus išsiaiškinti, ar Rusijos valdžia vykdė tokią tautinę politiką, kuri, jų supratimu, turėjo atvesti prie kitataučių rusifikacijos.

Iš karto galima pastebėti, kad dalis tautinės politikos priemonių, vykdytų po 1863–1864 m. sukilimo, siekė ne kitataučių, pirmiausia „lenkų“ integracijos ar

⁷⁹ Еще о польских притязаниях на Западно-Русский край; Католицизм самое могучее средство ополчения; Желательно ли введение русского языка в латинское богослужение?, *Сочинения И. С. Аксакова*, т. 3: *Польский вопрос и Западно-русское дело. 1860–1886*, статьи из Дня, Москвы, Москвича и Руси, Москва, 1886, с. 40–41.

⁸⁰ [М. Н. Муравьев], [Записка] лично представлена Государю в Петербурге 5-го апреля 1865 года, *Сборник статей разъясняющих польское дело по отношению к Западной России*, составил С. Шолжович, Вильна, 1885 с. 319.

⁸¹ [М. Н. Муравьев], Записка о некоторых вопросах по устройству Северо-Западного края, подана 14-го мая 1864 года, *ten pat*, p. 315.

asimiliacijos, bet buvo segregacinio pobūdžio. Galima paminėti 1864 m. „lenkų kilmės asmenims“ įvestą 10% *numerus clausus* didžiarusiškose mokymo įstaigose. Bent jau kurį laiką, kaip galima spręsti iš oficialių dokumentų, ši diskriminacinė priemonė buvo taikoma ir lietuviams⁸².

Kartu vykdyta politika, kuri istorinėje literatūroje vertinama kaip rusifikacinė. Dažniausiai toks vertinimas sietas su politika lietuvių kalbos atžvilgiu.

Kaip žinoma, 1864 m. M. Muravjovas davė nurodymą lietuviškus elementorius spausdinti rusiškais raidėmis (taip vadinama graždanka), vėliau uždraudė juos spausdinti lotyniška abėcėle, palaiapsniui draudimas buvo plečiamas ir kitiems leidiniams, kol galų gale ši draudimą įformino jau K. Kaufmanas specialiu 1865 m. rugsėjo 6 d. slaptu aplinkraščiu Nr. 96 Vilniaus, Gardino, Kauno, Minsko, Vitebsko ir Mogiliavo gubernatoriams.

Turint omenyje šiandieninį tautiškumo supratimą, tokią Rusijos valdžios priemonę galima būtų įvardyti kaip asimiliacinę. Iš tiesų ir tada, t. y. XIX a. 7-ajame dešimtmetyje, galima rasti panašių vertinimų. Kai kurie vietiniai valdininkai matė labai glaudų abėcėlės ir kalbos ryšį: „naujos mokyklos veda paskui save rusišką abėcėlę, o abėcėlė atves paskui save rusų kalbą“⁸³. Kartais naudotos metaforos, kurias galima įvairiai interpretuoti: „Iš širdies linkiu, kad gerą darbą, kurio ėmėtės lietuvių liaudies (narod) labai ir jos suartėjimui su Rusų žeme, vainikuotų sėkmė. Jeigu Jūs mintį bus kam įgyvendinti vietose, jeigu ji bus įgyvendinama nuosekliai keletą metų visame krašte, kuriame gyvena lietuvių gentis (plemia), tai Jūs pasieksite tvirtą užkariavimą: rusų rašmenys pabaigs tai, ką pradėjo rusų kardas“⁸⁴. Be to, rusų valdininkai ne kartą konstatavo, jog lotyniška abėcėlė lietuvius polonizavo, o gotiškos raidės – germanizavo⁸⁵. Vadinasi, kirilica turėjo rusifikuoti. Ir oficialiojoje spaudoje pasirodydavo straipsnių, kuriuose abėcėlei buvo suteikiamas svarbus vaidmuo išsaugant tautiškumą: „Mano nuomone, abėcėlės parinkimas tautai (narod) nėra tapatintinas su tuo, kaip spaustuvininkas parenka šriftą. Gentims (plemia), neturinčioms pretenzijų savarankiškam gyvavimui, abėcėlė neretai yra idėjos, dažniausiai – religinės, skleidėja“⁸⁶.

⁸² D. S t a l i ū n a s, ‘The Pole’ in the Policy of the Russian Government: Semantics and Praxis in the Mid-Nineteenth Century, *Lithuanian Historician Studies*, vol. 5, 2000, p. 54–56.

⁸³ N. Novikovo 1865 m. gegužės 15 d. laiško M. Katkovui kopija, *Rusijos valstybės bibliotekos Rankraščių skyrius*, f. 120, b. 22, l. 195.

⁸⁴ N. Miliutino 1864 m. balandžio 15(27) d. laiškas M. Muravjovui, *LVIA*, f. 378, BS, 1865, b. 1775, l. 41.

⁸⁵ Vilniaus generalgubernatoriaus 1865 m. rugsėjo 6 d. raštas Lenkijos Karalystės vidaus ir dvasinių reikalų vyriausybės komisijos pirmininkui kun. Čerkaskiui, *Lietuvių spaudos draudimo panaikinimo byla*, parengė A. Tyla, Vilnius, 1973, p. 76; V. M e r k y s, *Knygnešių laikai*, p. 64.

⁸⁶ N. N. N. [?], Впечатления москвича на Жмуди, *Виленский вестник*, 1866, № 75.

Tačiau lygiai taip pat galima rasti nemažai argumentų, kurie įrodytų, kad rusiškos abėcėlės įvedimą lietuvių kalboje nebūtinai reikia traktuoti kaip tautinės politikos priemonę, nukreiptą į lietuvių rusifikaciją.

Dalis lietuvių inteligentų dar prieš M. Muravjovo paskyrimą Vilniaus generalgubernatoriumi rusiško raidyno įvedimą lietuvių kalboje vertino pozityviai⁸⁷. Kaip žinia, jau tuo metu lietuvių raštija turėjo bent keletą rašmenų – lotyniškąjį (Rusijos imperijoje) bei gotiškąjį (Prūsijoje). O ir M. Muravjovas iš pradžių sulaukė lietuvių inteligentų paramos, nesipriešino ir vyskupas Motiejus Valančius. Žinoma, iš dalies vyskupo aprobacijas pačioje pradžioje paaiškina jo statusas, tačiau atkreipkime dėmesį į motyvus, kurie, anot V. Merkio, paskatino M. Valančių priešintis leidiniams, atspausdintiems kirilica: jis negalėjo pasitikėti valdininkais, kurie „kišo savo rankas prie katalikiškos maldaknygės“; pastarieji katalikiškose maldaknygėse iš tikrųjų mėgino įrašyti stačiatikiškus elementus ir nepaisė vyskupo pastabų; kirilica „liko nepritaikyta lietuvių kalbos fonetinėms ypatybėms“; tikintieji, jo manymu, nepirksią tokių knygų⁸⁸. Vadinasi, vyskupas nesibaimino, jog kirilica pati savaime galinti turėti nutautinamąjį poveikį. Lietuviai šiuo atveju nebuvo unikalūs. Dalis latvių inteligentų, siekdami sumažinti Pabaltijo vokiečių įtaką, taip pat siūlė „grįžti“ prie kirilicos⁸⁹.

Reikėtų taip pat trumpai aptarti vieno iš raidyno keitimo šalininkų, garsaus slavofilo Aleksandro Hilferdingo etnopolitinę programą⁹⁰. Jis pasisakė už kirilicos įvedimą lietuvių kalboje ir siūlė atkreipti dėmesį į Prūsiją, kur „lietuviškasis elementas yra mirštančios tautybės būklėje: lietuviai mokosi vokiečių kalba ir, po truputį pamiršdami savąją, susilieja su vokiečiais“, tačiau kiti pasiūlymai (pradinėje mokykloje mokyti vaikus lietuviškai, šią kalbą kaip dalyką dėstyti vidurinėse mokyklose, įsteigti lietuvių kalbos katedras universitetuose) neleidžia jo etnopolitinės programos vadinti asimiliacine. Žymaus slavofilo tikslas – paversti lietuvių liaudį lojaliais Rusijos piliečiais („kad lietuvių liaudyje negalėtų būti separatizmo“) ir tam tikslui reikia „puoselėti jos savimonę“⁹¹.

⁸⁷ R. Vėbra, Lietuviškos spaudos draudimas XIX a. antrojoje pusėje, *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Istorija, IX*, 1967, p. 85; V. Merkys, *Knygnešių laikai*, p. 33–34, 53.

⁸⁸ V. Merkys, *Motiejus Valančius...*, p. 705–713.

⁸⁹ P. Lada, The Phenomen of Russophilism in the Development of Latvian Nationalism in the 19th Century, *National Movements in the Baltic Countries during the 19th Century*, ed. A. Loit, Stockholm, 1985, p. 130.

⁹⁰ Istoriografijoje ji vertinta nevienareikšmiškai: V. Trumpa, Hilferdingas ir tolimos paralelės, V. Trumpa, *Lietuva XIX-tame amžiuje*, Chicago, 1989, p. 200–215; G. Potašenko, Aleksandras Hilferdingas. Slavofilai. Lietuva, *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*, t. 8: *Asmuo: tarp tautos ir valstybės*, Vilnius, 1996, p. 224–238; A. Kulakauskas, *Kova už valstiečių sielas...*, p. 103–115; D. Staliūnas, *Visuomenė be universiteto? (Aukštosios mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje: XIX a. vidury – XX a. pradžia)*, *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*, t. 16, Vilnius, 2000, p. 105–108.

⁹¹ А. Гильфердинг, Несколько замечаний о литовском и жмудском племени, *Сборник статей разъясняющих польское дело по отношению к Западной России*, сост. С. Шолжович, В., 1885, с. 106–127 (citata – p. 121).

Vidaus reikalų ministerijos cirkuliare rašoma, kad rusiško raidyno įvedimas turėjo atvesti prie „didesnio žemaičių, lietuvių ir latvių suliejimo su to krašto rusais ir rusų kalbos bei vietinių tarmių išplėtimo tarp vietinių gyventojų“⁹². Nors šiame dokumente vartojamas tuo metu labai populiarus terminas „suliejimas“, tačiau jis nereiškia asimiliacijos, nes kartu ši priemonė turinti skatinti, kaip matyti iš dokumento, ir „vietinių tarmių plitimą“. Be to, žinoma, jog graždanka buvo įvesta, nes iš taip vadinamos vidinės Rusijos atvykstantys mokytojai nepažinojo lotyniškojo raidyno. Todėl natūralu, kad iš pradžių kalba ėjo tik apie elementorius. Pagrindinis motyvas buvo – apsaugoti lietuvius nuo lenkų įtakos. Be to, atkreiptinas dėmesys ir į tai, jog ši priemonė buvo taikoma ir Augustavo gubernijos lietuviams⁹³. Šią aplinkybę reikėtų aptarti detaliau.

Lenkijos Karalystei priklausiusioje Augustavo (vėliau – Suvalkų) gubernijoje gyvenę lietuviai nepatyrė tokios stiprios Rusijos tautinės politikos diskriminacijos kaip Šiaurės Vakarų krašte. Čia, kaip žinoma, Aleksandras II valdymą patikėjo slavofilams, švietimo reformos ėmėsi Nikolajus Miliutinas. Nedetalizuodami visų Lenkijos Karalystėje įgyvendintų švietimo reformos principų, eigos bei esminių pokyčių pastebėsime, jog Augustavo gubernijoje lietuvių kalbos buvo mokoma ne tik pradinėse mokyklose, bet ir gimnazijose bei mokytojų seminarijoje. Be to, 1866 m. buvo nutarta „įsteigti rusiškuose universitetuose, pirmiausia Sankt Peterburgo ir Maskvos, ne mažiau kaip dešimt stipendijų lietuvių kilmės Suvalkų ir Marijampolės gimnazijų auklėtiniams, kurie ypač gerai mokosi rusų ir lietuvių kalbų ir besiruošiantiems mokslinei ar pedagoginei veiklai“⁹⁴. Tokios sąlygos mokyti lietuvių kalbos niekaip neleistų teigti, jog valdžia siekė visiškai rusifikuoti lietuvius, nors jie ir turėjo mokyti iš lietuviškų vadovėlių, parašytų kirilica. Jeigu valdžia būtų iš tiesų siekusi kultūriškai asimiliuoti lietuvius, ji nebūtų leidusi mokyti šios kalbos vidurinėse mokyklose (pradėti mokyti pradinėse rusiškai valdžia vargu ar galėjo, nes vaikai ateidavo į pirmą klasę mokėdami tik gimtąją kalbą). Tokios politikos tikslas pirmiausia buvo patraukti lietuvius iš lenkų į rusų įtaką.

Gal net daugiau nei kirilicos įvedimas asimiliacijos naudai liudytų lietuvių kalbos vartojimo mokyklose suvaržymas. M. Muravjovas 1864 m. sausio 1 d. cirkuliare buvo numatęs galimybę lietuviams bei žemaičiams kaip dalyką dėstyti ir jų gimtąją kalbą, nors tokios galimybės nebuvo „Laikiniosiose taisyklėse“⁹⁵. Po sukilimo, kaip žinia, iš pradžių buvo leista pradžios mokyklose pirmaisiais metais mokyti

⁹² 1865 m. rugsėjo 23 d. Vidaus reikalų ministerijos cirkuliaras, *Lietuvių spaudos draudimo panaikinimo byla...*, p. 83.

⁹³ V. M e r k y s, *Knygnešių laikai*, p. 30, 34–37, 43–44.

⁹⁴ Plačiau apie šių stipendijų genezę ir jų skyrimo tvarką žr. D. S t a l i ū n a s, *Visuomenė be universiteto?*..., p. 100–109.

⁹⁵ Berods oficialiai šis M. Muravjovo leidimas nebuvo atšauktas.

ir lietuvių kalbos. Vėliau, kaip rodo vadovėlių leidimas, lietuvių kalbai tekdavęs tik pagalbinis vaidmuo. Lietuviško elementoriaus kirilica perleidimas 1866 m. Vilniaus švietimo apygardos globėjui neužkliuvo, tačiau Kauno gubernijos mokyklų inspektoriui N. Novikovui jis atrodė beprasmiškas, nes ši tarmė netinkanti raštui, be to, atvykę mokytojai jos nemoka⁹⁶. Tad, kiek galima spręsti iš ligšiolinių tyrimų, lietuvių kalbai pradinėje mokykloje liko tik pagalbinis vaidmuo. Tačiau buvo paliktas katalikų tikybos dėstymas lietuviškai. Vadinasi, labai svarbų vaidmenį lietuvių kalbos kaip atskiro dalyko likimui turėjo mokytojų pasirengimas. Jau vėliau jų rengimui 1872 m. įsteigtoje Panevėžio mokytojų seminarijoje, kaip žinia, buvo dėstoma ir lietuvių kalba (kaip jos buvo mokoma, šiuo atveju yra svarbus, bet ne svarbiausias klausimas). Tiesa, grįžtant prie katalikų tikybos dėstymo reikia pažymėti, jog jau Vilniaus generalgubernatoriumi būnant Konstantinui von Kaufmanui vykęs švietimo apygardos valdininkų susirašinėjimas dėl leidimo šį dalyką dėstyti tik pirmaisiais metais rodo, kad tokia „nuolaida“ padaryta vien todėl, jog vaikai, atėję į mokyklą, nemoka rusų kalbos⁹⁷. Kitaip tariant, kai kurie vietiniai valdininkai būtų mielai įvedę ir katalikų tikybos dėstymą rusiškai nuo pat pirmosios klasės, ir tik reali situacija to neleidusi padaryti. Vis dėlto reikėtų pripažinti, kad šis lietuvių kalbos statusas pradinėje mokykloje lieka tirtina problema.

Iš tiesų asimiliacinių elementų tokioje politikoje galima rasti, tačiau reikia atsižvelgti į kai kurių valdininkų (pavyzdžiui, N. Novikovo) požiūrį į lietuvių tarmę kaip netinkančią literatūrinei kalbai. Laikantis tokių požiūrių lietuviškų knygų leidimas, šios kalbos įsileidimas į mokyklas reikštų „dirbtinį“ naujos kultūros (tuo pačiu ir tautos) kūrimą bei protegavimą. Būtent tokia argumentacija labai dažnai naudota tuomet, kai XIX a. 7-ajame dešimtmetyje būdavo prieštaraujama baltarusių kalbos vartojimui mokykloje, bažnyčioje ar kurioje kitoje visuomeninėje sferoje. Tokios diskriminacijos įtaka lietuvių kultūrai, kaip jau minėta, nėra šio tyrimo objektas.

Pereikime prie Katalikų Bažnyčios situacijos. Yra gerai žinoma, jog po 1863–1864 m. sukilimo numalšinimo Rusijos valdžia pradėjo dar labiau diskriminuoti Katalikų Bažnyčią, ypač Vakarų krašte. Nemažai kunigų buvo ištremta, riboti ryšiai su Šv. Sostu, ribota pastoracinė veikla, kunigų administravimas, seminarijų veikla, uždraustos kai kurios bažnytinės apeigos, simboliai bei papročiai, riboti bažnyčių statybos bei remonto darbai etc. Tačiau ar čia išvardytos, o ir kitos priemonės, apie kurias dar bus rašoma, liudijo, jog valdžia siekė visus (ar bent daugumą) šio krašto katalikus (mums šiuo atveju pirmiausia rūpi lietuviai) paversti stačiatikiiais, t. y. rusais? Bent jau dalis Šiaurės Vakarų krašto katalikų manė, jog valdžia kaip tik

⁹⁶ V. M e r k y s, *Knygnešių laikai*, p. 81–83.

⁹⁷ Kauno gubernijos apygardos inspektoriaus N. Novikovo 1866 m. balandžio 13 d. raštas Vilniaus švietimo apygardos globėjui, *LVIA*, f. 567, ap. 6, b. 1530, l. 1–2.

siekė visiško stačiatikybės įsigalėjimo⁹⁸. Tokį tikslą dalis katalikų įžiūrėjo tada, kai valdžia bandė primesti rusų kalbą pridėtinėse katalikiškose pamaldose⁹⁹.

Tokie būgštavimai nebuvo visai be pagrindo. Iš tikrųjų būta valdininkų, kurie tikėjosi, kad pavyks visus (ar bent jau daugumą) vietinius katalikus paversti stačiatikiais¹⁰⁰. Ir oficialioje spaudoje būta tokių pareiškimų¹⁰¹. Netgi tie Šiaurės Vakarų krašto valdininkai, kurie neigiamai vertino grubias katalikų vertimo į stačiatikybę priemones, pozityviai vertino stačiatikių gausėjimą šiame krašte. Tiesa, tokie pareiškimai dažniausiai buvo daromi tada, kai kalba eidavo apie baltarusių gyvenamą teritoriją. Nors pats masinis konfesijos keitimo po 1863–1864 m. sukilimo numalšinimo procesas dar laukia tyrinėtojų dėmesio, tačiau jau dabar galima konstatuoti, jog jis tikrai nebuvo vien savanoriškas. Net kai kurie Rusijos valdininkai pripažindavo, kad buvo prievartos veiksmai¹⁰². Šių eilučių autorius rengia straipsnį apie masinį perėjimą į stačiatikybę po 1863–1864 m. Jame atskleidžiama, kad valdžia ėmėsi aktyvių veiksnių tik baltarusių atžvilgiu, o lietuviai ir ypač Kauno gubernija nebuvo tapę šios politikos objektu¹⁰³.

Tai, jog valdžia iš tiesų neplanavo sunaikinti katalikybės šiame krašte, iliustruoja ir istorija su 1865–1866 m. atsiradusiu bažnytinės unijos projektu. Šis projektas numatė sukurti Rusijos Katalikų Bažnyčią, kuri turėjo būti viso labo pereinamuoju etapu visus imperijos katalikus (išskyrus Lenkijos Karalystę) per ne ilgesnį kaip 12 metų laikotarpį paverčiant stačiatikiais. Šį projektą parengė vietinis katalikas ar katalikai, tačiau valdžios, atrodo, tokie grandioziniai pertvarkymai nesudomino. Archyvuose mums nepavyko rasti jokių šių ar panašių projektų svarstymų pėdsakų¹⁰⁴. Tiek šiuo atveju, tiek ir kalbant apie kitas radikalesnes priemones, nukreiptas

⁹⁸ Byla „Apie išplitusius gandus tarp Šiaulių Romos katalikų gyventojų dėl jų religijos persekiojimo ir draudimo katalikams pripažinti popiežių Bažnyčios galva“, *LVIA*, PS, 1867, b. 23; V. M e r k y s, *Motiejus Valančius...*, p. 568, 584.

⁹⁹ Kauno gubernatoriaus 1870 m. kovo 3 d. slaptas raštas Vilniaus generalgubernatoriui, *LVIA*, f. 378, BS, 1867, b. 1372, l. 129; Th. R. W e e k s, *Official Russia...*, p. 72.

¹⁰⁰ Vilniaus žandarų štabo karininko 1866 m. rugsėjo mėn. (diena nenurodyta) raštas „Apie padėtį, kurioje yra lenkiškai katalikiškas klausimas Vilniaus gubernijoje“, adresuotas III skyriaus ir žandarų valdybos viršininkui, *RFVA*, f. 109, I ekspedicija, 1864, b. 82, l. 64.

¹⁰¹ Письмо из Пружан, *Вестник Юго-западной и западной России. Историко-литературный журнал*, год второй, том III, март, Киев, 1864, отд. IV, с. 357.

¹⁰² Vilniaus generalgubernatoriaus 1871–1873 m. ataskaita, *RVIA*, f. 1261, ap. 1, b. 3723, l. 39.

¹⁰³ Pagal oficialius duomenis, 1864 m. Kauno gubernijoje iš katalikybės į stačiatikybę perėjo 15 asmenų, 1865 m. – 218: Ведомость о лицах разного звания присоединившихся к православию в 1864 году по Литовской епархии, *Литовския епархиальныя ведомости*, 1865, № 3, с. 100; Ведомость о лицах разного звания, присоединившихся к православной церкви в 1865 году по Литовской Епархии, ten pat, 1866, Nr. 3, p. 78.

¹⁰⁴ Plačiau apie šį projektą žr.: D. S t a l i ū n a s, Bažnytinės unijos projektas (1865–1866), *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 20 (2002), p. 127–140.

prieš Katalikų Bažnyčią, Rusijos valdžios pareigūnų veiksmų logika greičiausiai galėtų būti paaiškinta atsižvelgus į keletą veiksnių. Pirmiausia, kaip rodo įvairių valdininkų raštai, jie bijojo, kad griežtesnės priemonės prieš Bažnyčią sukels didelį katalikų pasipriešinimą. Po sukilimo toks įvykių scenarijus buvo tikrai nepageidautinas. Antra, tokie projektai buvo vertinami kaip nerealūs. Be to, religija laikyta svarbiu moralės pagrindu¹⁰⁵. Nepaskutinėje vietoje buvo ir Rusijos valdžios deklaruotas tikėjimo laisvės principas. Nors Stačiatikių Bažnyčia buvo visaip proteguojama kitų konfesijų sąskaita, bet bent jau daliai valdininkų svarbus buvo ir jų pačių apibrėžtas religinės tolerancijos principas, kuris, žinoma, turi mažai ką bendra su šiandienine sąžinės laisvės samprata. Galų gale, kaip jau minėta, didelei daliai valdininkų buvo svetimi modernaus nacionalizmo principai. Svarbiausia buvo lojalumas imperijai ir carui.

Apibendrinant galima konstatuoti, jog kai kurias Rusijos tautinės politikos priemones lietuvių atžvilgiu, ypač pradinio švietimo srityje, turint omenyje tuo metu rusiškajame diskurse jau egzistavusią gana šiuolaikišką tautiškumo, kuriam svarbiausias kriterijus buvo kalba, sampratą galima traktuoti kaip turėjusią asimiliacinių elementų. Vis dėlto ne mažiau paplitęs buvo įsitikinimas, jog religija nusako individų, tarp jų ir lietuvių, tautiškumą, kitaip tariant, pavyzdžiui, rusu galėjo būti laikomas tik stačiatikis (išimtis – sentikiai). Tokiu atveju lietuvių rusifikacija, valdžios požiūriu, neišvengiamai suponavo jų perėjimą į stačiatikybę. Kadangi, kaip rodo istoriniai šaltiniai, Rusijos valdžia neturėjo tikslo lietuvių paversti stačiatikiais, tai galime konstatuoti, jog ji sistemingai nesiekė jų visiškai rusifikuoti. Žinoma, tuo nenorima pasakyti, jog Rusijos imperijos valdžia nesistengė paveikti lietuvių etnokultūros, tačiau tai jau kito straipsnio tema.

¹⁰⁵ Pavyzdžiui, 1868 m. 2-os realinės gimnazijos direktorius, gavęs katalikų tikybos mokytojo skundą, kad mokiniai katalikai nelanko bažnyčios, nurodė jiems būtinai ten lankytis: 2-os realinės gimnazijos direktoriaus 1868 m. spalio 18 d. raštas VŠA globėjui, *LVIA*, f. 567, ap. 21, b. 82, l. 10.

THE CONCEPTION OF RUSSIFICATION IN THE HISTORY OF LITHUANIA OF THE NINETEENTH-CENTURY: HISTORIOGRAPHY, METHODOLOGY, FACTOGRAPHY

Summary

DARIUS STALIŪNAS

The present article raises the question whether the authorities of the Russian Empire sought to Russify, that is, to assimilate, in a cultural sense, the Lithuanians following the uprising of 1863–1864. First of all abundant works by the Lithuanian and foreign authors are reviewed. This review shows that recently in the West, as well as in Russia, great attention has been paid to the so-called official and public discourse of nationality, that is, it is analysed how nationality was understood at that time, how officials and publicists formulated the objectives of the national policy, etc. In their works the Lithuanian authors usually try to elucidate what political practice was. Therefore it is not surprising that we reach different conclusions. Western and partly Russian investigators often note that there was no consistent national policy in the Russian Empire and the authorities only reacted to “challenges” of foreigners, its objective was assurance of the integrity of the Empire rather than cultural assimilation of foreigners. The Lithuanian authors define the Russian national policy, at least during the period of 1863–1868, and others – during the entire 19th century, as assimilative.

When considering the problem formulated in the present article, following the principle of historicity, it is elucidated how the officials of Russia of that time formulated the objectives of the national policy and understood nationality, what factors of collective identity were of paramount significance, how, in their opinion, it was possible to change the national identity of an individual. Having given an answer to these questions, it is asked whether the discriminatory measures implemented by the authorities in accordance with these conceptions had to lead to cultural assimilation.

The conclusion is reached in the article that some measures of the Russian national policy with respect to Lithuania, especially in the sphere of primary education, having in mind a rather modern conception of nationality that existed in the Russian discourse at that time, whose main criterion was the language, may be treated as having contained assimilative elements. Nevertheless no less common was the conviction that religion defined nationality of the individuals, including that of the Lithuanians, in other words, for example, only an Orthodox believer could be regarded as a Russian (old believers formed an exception). In such a case Russification of the Lithuanians, from the point of view of the authorities, inevitably supposed their conversion to

orthodoxy. Since, as the historical sources show, the Russian authorities did not like to convert the Lithuanians to orthodox believers, it may be stated that it did not seek systematically their total Russification.

Gauta 2002 m. lapkričio mėn.

Darius S t a l i ū n a s (g. 1970). Hum. m. dr., Lietuvos istorijos instituto XIX a. istorijos skyriaus vyresnysis mokslo darbuotojas. Tyrinėjimų kryptys – Rusijos politika Lietuvoje ir Baltarusijoje XIX a., nacionalizmo raida, istoriografija ir istorinė savimonė.

Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, Vilnius, LT-2000.

El. paštas: staliun@takas.lt